

Kansen voor water en cultuurhistorie in kaart gebracht

HANS RENES

Bij haar vierde lustrum presenteerde de Historisch-Geografische Vereniging Utrecht een CD-ROM met het thema Kansen voor Water en Cultuurhistorie. De CD-ROM verschijnt in een periode waarin de belangstelling voor waterbeheer groter is dan ooit. In het kwalitatieve, maar vooral in het kwantitatieve beheer van de watervoorraden in ons land zijn de (verwachte) problemen zo groot dat de komende jaren veel visie, creativiteit en geld nodig zal zijn. In de vele rapporten en plannen speelt de cultuurhistorie slechts zelden een rol. Toch is dit laatste onderwerp niet alleen de laatste jaren sterk in de belangstelling gekomen, maar kan het ook ideeën aandragen voor de oplossing van een aantal waterproblemen. De CD-ROM 'Water en cultuurhistorie' kan hierbij *aanknopingspunten bieden*¹.

Waterbeheerders en cultuurhistorici behoren tot verschillende werelden. Lange tijd maakten technici de dienst uit in de waterwereld. Zij zagen waterbeheer vooral als een technisch probleem, dat werd omschreven in kubieke meters en opgelost met zand en beton. Waterschappen waren boerenrepublieken, waarin water vooral iets was dat zo snel mogelijk moest worden afgevoerd. Cultuurhistorie gold in deze wereld als lastig, beperkend en duur. De cultuurhistorische sector droeg het hare bij tot deze beeldvorming door zich vooral te richten op behoud van gebouwen, landschappen en bodemarchief, zonder zich al te zeer te verdiepen in de problemen waar waterbeheerders voor stonden. De laatste jaren zijn beide groepen aan het veranderen en ontstaan nieuwe mogelijkheden voor samenwerking.

VERANDERINGEN IN DE WERELDEN VAN WATER EN CULTUURHISTORIE

Veranderend waterbeheer

In het waterbeheer heeft de afgelopen jaren een grote cultuuromslag plaatsgevonden. Voor waterschappen wordt het steeds belangrijker om een breed draagvlak te hebben onder de bevolking, al is het maar omdat burgers tegenwoordig stemrecht hebben en eigen vertegenwoordigers in waterschapsbesturen kunnen kiezen. Tegelijk zijn de taken van waterschap-

pen verbreed. Weinig sectoren hebben zo'n cultuuromslag gemaakt als de waterwereld.

In de afgelopen eeuwen hebben de waterschappen zich vooral in dienst gesteld van de landbouw. In de laatste halve eeuw was dat een sector die tegen extreem hoge kosten en met een sterke nadruk op technische oplossingen streefde naar een optimaal productielandschap. Zo zijn enorme aantallen sloten gedempt en zijn de meeste beken in pleistoceen Nederland in de afgelopen eeuw omgevormd tot rechte kanalen met stuwen, schouwpaden en een vast profiel.

Intussen is het maatschappelijk draagvlak, en daarmee de beschikbare hoeveelheid geld, voor deze technische wedloop niet meer beschikbaar. De oude technische oplossingen lopen tegen grenzen aan die de maatschappij stelt. Ze blijken bovendien weinig duurzaam. Het water werd zo snel afgevoerd dat grote delen van de zandgronden juist te droog werden. In eerste instantie werd dat opgelost met irrigatie (beregening), maar het grondwater is een eindige grondstof waarvan de winning steeds meer aan beperkingen gebonden werd. Aanvoer van water van elders leverde ecologische problemen op, zeker als het ging om vervuild rivierwater. Het werd tijd voor nieuwe oplossingen. Door water langer vast te houden is in ieder geval gebiedseigen water beschikbaar in droge perioden. De afvoer van water kan enigszins worden vertraagd door de loop van beken langer te ma-

ken, met andere woorden door beken (weer) te laten meanderen. Daarnaast worden moerasgebieden hersteld of aangelegd.

In de 21e eeuw zal de landbouw stappen terug moeten doen. Boeren zullen moeten wennen aan het idee dat land in de winter af en toe blank staat. Grote delen van de beekdalen zullen tot de eerste gebieden behoren die hun agrarische productiefunctie verliezen. Deze gebieden zullen vooral een functie krijgen in het waterbeheer en, in samenhang daarmee, voor natuur en landschap.

Ook in het beheer van kust- en rivierdijken zijn de technische oplossingen niet meer alleen zaligmakend. Een term als 'meebewegen met water' wijst op een fundamentele omslag in het denken. Tot voor kort hebben we ons in Nederland vooral schrap gezet. Groeiende hoeveelheden water gingen we te lijf met groeiende hoeveelheden basalt en beton. Zoals iedere wapenwedloop is dit op den duur moeilijk vol te houden. In plaats van een volgende ronde dijkverhogingen zoeken we nu naar meer natuurlijke methoden om met watermassa's om te gaan. Een grashalm die niet meebuigt met de wind zal breken, zegt een oud Chinees spreekwoord.

In de loop van de afgelopen decennia is er al veel veranderd in de dijkverbetering. In de jaren 70 werd dit nog gezien als een technische opgave. De dijkverbetering in het dorp Brakel mogen we achteraf zien als het Waterloo van de eenzijdig technische benadering. De afbraak van een belangrijk deel van het dorp (het 'debacle van Brakel') riep zoveel weerstand op dat de rivierdijkverbetering er jaren door achterop is geraakt. Toen de dijkverbetering in de jaren 90 weer op gang kwam, gebeurde dat op een zorgvuldige wijze, met een sterke participatie van vertegenwoordigers van bevolking en belangengroepen. Veel geld werd besteed aan de oplossing van knelpunten, waarbij dijken om dorpen heen werden gelegd, damwanden werden geslagen om monumentale bebouwing en aandacht werd besteed aan de vormgeving van de dijk. De zorgvuldigheid loonde: het grote draagvlak in

de streek leverde tijdwinst op in de uitvoering. Nu nieuwe prognoses wijzen op nog aanzienlijk grotere hoeveelheden rivierwater, doet zich opnieuw de vraag voor naar de te nemen maatregelen. Een nieuwe ronde dijkverbetering is technisch en financieel mogelijk, maar er wordt op dit moment toch vooral gezocht naar alternatieven. Daarbij ontstaat ook ruimte voor nieuwe initiatieven op het gebied van landschap en cultuurhistorie, waarbij soms kan worden teruggegrepen op oude vormen van waterbeheer. Zo vindt er een interessante discussie plaats over de vraag of overlaten, een oud systeem van uitlatkleppen voor rivieren, opnieuw kunnen worden toegepast (Kappers, 2002).

Daarbij moet wel een kanttekening worden gemaakt. We zullen het in grote lijnen moeten doen met een situatie die voor waterbeheerders niet optimaal is. Juist de gebieden die het meeste problemen hebben met water, zijn ook de dichtst bevolkte. Duizend jaar geleden waren dat het terpengebied en het oostelijke rivierengebied: de vruchtbare kleigebieden met hun goede transportmogelijkheden. Tegenwoordig is het de Randstad, in het veengebied. Mensen hebben altijd bij voorkeur gewoond op plekken waar ze volgens moderne waterbeheerders niet zouden mogen wonen.

Cultuurhistorie

Niet alleen de waterwereld is veranderd, ook in de cultuurhistorische sector heeft de tijd niet stilgestaan. Een formulering als 'van schrap zetten tot meebewegen' dekt niet alleen de ontwikkelingen in de waterwereld, maar ook die in de cultuurhistorie. Hier is onder meer in 1999 de Nota Belvedere verschenen die een andere, meer dynamische, manier van denken over cultuurhistorie propageert. Anders dan vroeger geloven we niet meer zo erg in het behouden van monumenten en landschappen door zoveel mogelijk ontwikkelingen tegen te houden. Nederland is een dicht bevolkt en dynamisch land, waarin verandering de normale toestand is. Wie cultuurhistorische waarden wil beschermen, zal

moeten inspelen op dynamiek en daarbij is het beter om vooraf mee te denken dan om voortdurend hijgend achter de ontwikkelingen aan te rennen. Wie wil bewaren moet veranderen, door nieuwe contexten, nieuwe functies en nieuwe vormen te helpen ontwikkelen. De Nota Belvedere noemt dit 'Behoud door ontwikkeling'.

Dat wordt onder meer gepropageerd via het nationale cultuurhistorische project, de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Van de drie hoofdtakken van de cultuurhistorie komen vooral de historische geografie en de architectuur in dit project goed tot hun recht. Al jaren wordt ervoor gepleit om de Romeinse Limes (Rijngrens) aan te wijzen als een tweede nationaal cultuurhistorisch project. Dit project zou in de eerste plaats archeologisch van aard zijn, maar zou ook een sterke historisch-geografische kant kunnen hebben. De Limes heeft (nog?) niet de status van nationaal cultuurhistorisch project, maar heeft wel dezelfde schaal en betekenis als de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Het valt op dat beide nationale projecten met water te maken hebben. De Romeinse Limes volgde de toenmalige hoofdstroom van de Rijn. De Waterlinie is – de naam zegt het al – gebaseerd op het gebruik van water voor verdediging. Ook het grootste deel van de Nederlandse objecten op de Werelderfgoedlijst heeft met water te maken: het voormalige eiland Schokland, de Stelling van Amsterdam (een andere waterlinie), de molens van Kinderdijk, het Woudagemaal en de droogmakerij De Beemster. Cultuurhistorie zonder een relatie met water is in Nederland blijkbaar nogal zeldzaam.

Belvedere en water

De Nota Belvedere heeft een onverwacht grote maatschappelijke respons gehad. Het lijkt of de verschillende groepen die met ruimtelijke ordening te maken hebben, erop zaten te wachten. Na de milieugolf en de natuurontwikkelingsgolf hebben we de afgelopen jaren een cultuurhistorische golf gezien. Ook bij waterschappen vallen

de laatste jaren geluiden te vernemen in de trant van: we willen iets met cultuurhistorie, maar wat? En hoe?

We zien twee manieren waarop die samenwerking gestalte kan krijgen, namelijk in behoud en in ontwikkeling (zie de voorbeelden in Kapelle et al., 2004). In de eerste plaats kunnen waterbeheerders een rol spelen in het beheer van waardevolle historische landschappen en daarmee een bijdrage leveren aan de kwaliteit van de omgeving. In de tweede plaats kan historisch onderzoek inzicht bieden in processen en daarmee een inbreng hebben in discussies over waterbeheer. Dat inzicht in historische processen kan zelfs concrete ideeën aandragen voor toekomstige plannen.

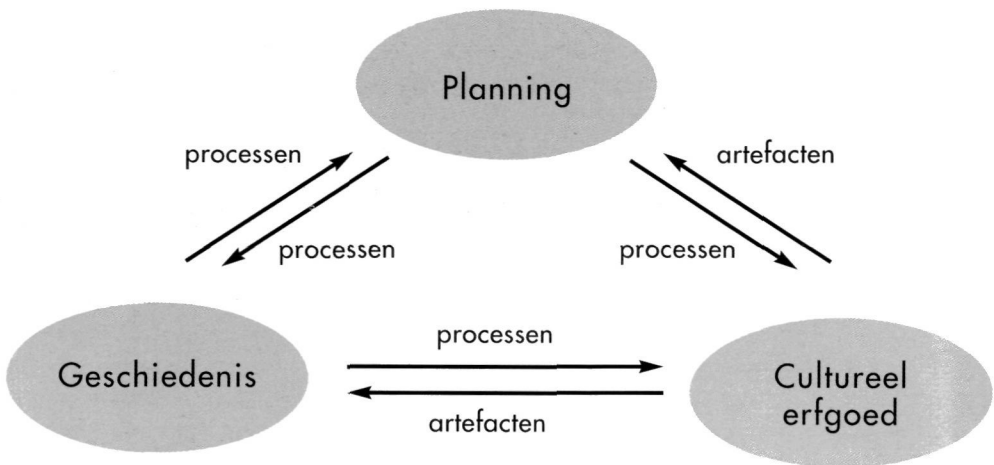
Daarbij is water voor de cultuurhistorische sector een uitdagend thema, omdat water juist de nadruk legt op samenhangen in het landschap. De relatie tussen cultuurhistorie en waterbeheer groeit daardoor bijna als vanzelf uit boven het niveau van afzonderlijke objecten.

Geschiedenis, cultureel erfgoed en planning

De relatie tussen Nederland en het water wordt vaak gezien als de basis van de Nederlandse identiteit en vormt een van de kernverhalen van het 'product' Nederland dat we aan buitenlandse toeristen proberen te slijten. We zagen dat bijvoorbeeld al aan de Nederlandse bijdrage aan de Werelderfgoedlijst.

De relatie tussen cultuurhistorie en planning wordt echter vaak wel erg simpel voorgesteld. Cultuurhistorie bestaat dan uit een emmer met objecten, waarvan er zoveel mogelijk gespaard moeten blijven in het toekomstige landschap. Veel planners lijken geschiedenis te beschouwen als een soort grabbelton, waaruit men willekeurig kan gaan graaien als men geen eigen ideeën meer heeft. Bijgaand schema laat een complexere relatie zien tussen geschiedenis, cultureel erfgoed en planning.

Daarbij gaat historisch en historisch-geografisch onderzoek vooral over processen. De sporen van die processen die we de moeite waard vin-

Relaties tussen geschiedenis, cultureel erfgoed en planning.

den om te behouden, duiden we aan als ‘cultureel erfgoed’. Hoewel ook immateriële zaken, zoals verhalen en volksliederen, kunnen behoren tot cultureel erfgoed, hebben we het in relatie tot de ruimtelijke ordening over het algemeen over fysieke sporen. Die sporen kunnen zichtbaar zijn, bijvoorbeeld in de vorm van gebouwen of landschapsstructuren, maar ze kunnen ook niet of moeilijk zichtbaar zijn, zoals de meeste archeologische resten.

Voor de planning zijn zowel geschiedenis als cultureel erfgoed van belang. Cultureel erfgoed biedt de concrete objecten (artefacten) die als bouwstenen kunnen dienen bij een ontwerp. Historisch onderzoek biedt inzicht in historische processen en ideeën voor de toekomst.

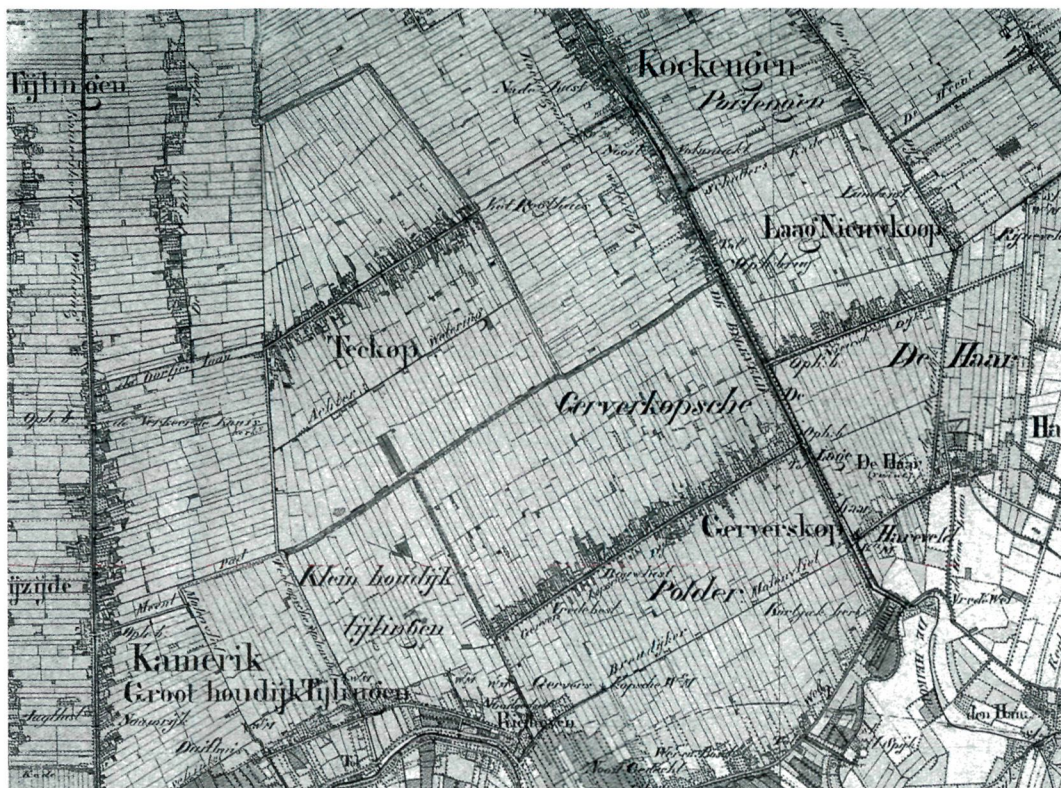
Behoud is niet meer alleen laten liggen wat er is, maar is dynamischer. Behoud loopt in steeds grotere mate via het instrumentarium van de ruimtelijke ordening. Daarin zijn cultuurhistorie en landschap echter vrij zwakke partijen. Cultuurhistorie kan in het landschap alleen overleven door coalities met andere, sterkere partijen. Als het om water gaat, ligt daarbij een nauwe samenwerking met waterbeheerders

voor de hand. In het volgende deel zal ik een paar voorbeelden behandelen van samenwerking tussen waterbeheerders en de cultuurhistorische sector.

VOORBEELDEN VAN SAMENWERKING TUSSEN WATERBEHEER EN CULTUURHISTORIE

Voorbeeld 1: De veenweidegebieden

Het slotenpatroon in Teckop gaat in hoofdlijnen terug tot in de 12e eeuw. Uiteraard zijn er talloze kleine veranderingen geweest, maar een deel van de sloten zal zeker uit de begintijd van de ontginning stammen. Vanuit de landbouw bestaat een grote druk om het aantal sloten te verminderen. Voor een deel van de sloten is dat geen probleem, maar als er teveel sloten worden gedempt verdwijnt het karakteristieke patroon. Behoud van dergelijke slotenpatronen is de laatste decennia vrijwel onmogelijk gebleken, maar komt nu ineens binnen bereik. De grotere waterbergingscapaciteit die we in de toekomst nodig zullen hebben, kan worden gerealiseerd door de bestaande sloten in stand te houden en eventueel te verbreden, samen met het ongedaan maken van recente slootdempingen. Het gaat hier om een gebied dat algemeen wordt gezien als cultuurhistorisch waardevol. Deze zeer regelmatige veenontginningen zijn uitge-

vonden en ontwikkeld in het Utrechts-Hollandse veengebied en zijn vandaar onder meer naar de omgeving van Hamburg en Bremen geëxporteerd. Op ons vorige lustrumcongres hebben we zelfs een werelderfgoedstatus van een deel van dit veenweidegebied voorgesteld op basis van een systematische historisch-geografische waardering (Baas et al., 1998). Onze visie is door het Ministerie van LNV niet overgenomen, maar de cultuurhistorische waarde van het gebied is nooit ontkend. De vraag naar waterberging hier kan dus samengaan met bescherming van het kenmerkende ontginningspatroon. Het is een typisch voorbeeld van een win-win-situatie om deze veelvuldig misbruikte term maar eens een keer goed te gebruiken. Daarbij hebben we het over misschien wel het grootste probleem waar de cultuurhistorische sector de komende decennia mee geconfron-

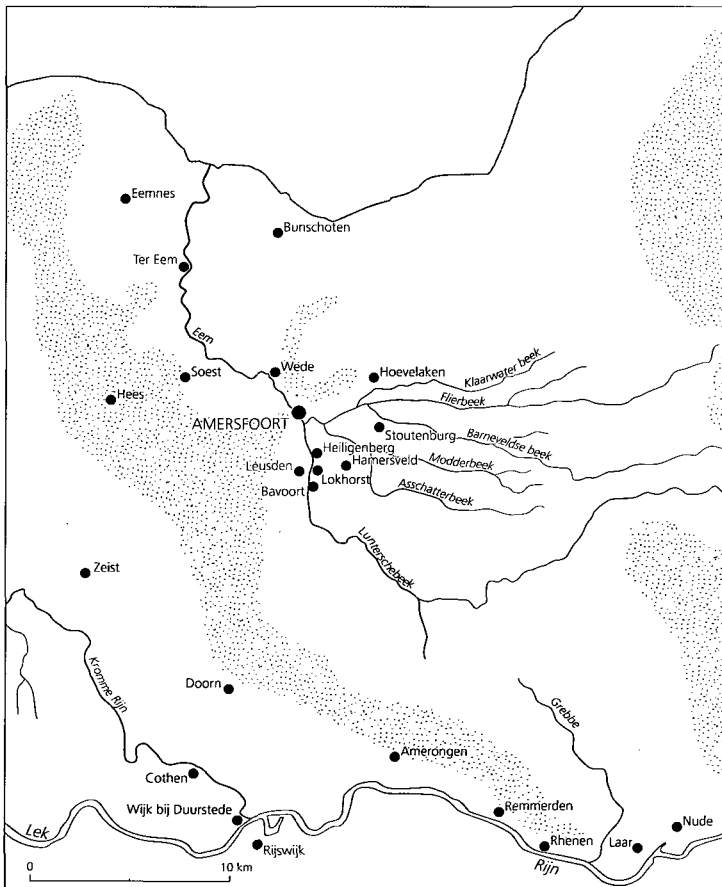
Het zeer regelmatige slotenpatroon in Teckop, een middeleeuwse broekontginning in het westen van de provincie Utrecht. Met tekening topografische kaart, circa 1840.

teerd zal worden: de toekomst van de veenweidegebieden. Voor de derde keer in de geschiedenis staan deze gebieden op een kruispunt. De eerste keer was aan het eind van de Romeinse periode, na een korte periode waarin delen van de veengebieden voor het eerst bewoond en in agrarisch gebruik waren. In de daarop volgende periode van bevolkingsafname en economische crisis werden de veengebieden weer verlaten. In de 9e en 10e eeuw begon de hernieuwde occupatie van de veengebieden. Opnieuw leidde de ontwatering tot maaiveldvaling en tot een steeds moeizamer afwatering. Regelmatig werden bouwland en nederzettingen verplaatst van

gezakte veengebieden naar nieuwe, nog hooggelegen venen. Gaandeweg werden de mogelijkheden daartoe minder. De laatmiddeleeuwse landbouwcrisis versnelde het opgeven van de akkerbouw in de veengebieden. In de late Middeleeuwen waren de Hollandse veengebieden arm en stonden de koeien met hun poten in het water. De bevolking verdiende bij door jacht, visserij en in de scheepvaart. Het heeft niet veel gescheeld of de veengebieden waren opnieuw opgegeven.

Deze keer vond er echter een wonder plaats, waardoor deze gebieden overleefden. Dat kwam door de steden, die in een aantal gevallen zelfs hun ontstaan aan de maaiveldaling dankten.

Die maaiveldaling bemoeilijkte de afwatering door de veenrivieren en leidde daardoor tot problemen in de afwatering. Uiteindelijk kwam er net zoveel water bij vloed naar binnen als er bij eb wegstroomde en werden de meeste rivieren afgedamd. Bij de dammen ontstonden overslagplaatsen, zoals bij de dam die de bewoners van het gebied Amstel rond 1275 legden in de gelijknamige rivier. Tegelijk leidde de maaiveldaling in de veengebieden tot een noodgedwongen specialisatie op de veeteelt; het bouwland werd in feite verplaatst naar Noordwest-Frankrijk en, later, de Oostzee. Dat vergrootte de handel en stimuleerde daarmee de ontwikkeling van de steden. Vervolgens hebben die steden

Beken in de Gelderse Vallei.

weer investeringen in steeds betere bemaling mogelijk gemaakt. Een afgetrapt gebied werd een welvarend landbouwgebied dat zich specialiseerde in zuivel en handelsingewassen (bijvoorbeeld hennep).

Maar het blijft een vicieuze cirkel. De vraag is ook hier, net als in het rivierengebied, of we op dezelfde manier door blijven gaan. Het is een groot dilemma, omdat hier een van de belangrijkste Nederlandse cultuurlandschappen op het spel staat. Doorpompen, zoals de plaatselijke landbouwers het liefst zouden willen, betekent dat de maaiveldaling doorgaat, dat het veen op een aantal plekken verdwijnt en dat het geheel steeds duurder wordt. Behoud van het veen betekent dat de waterstand omhoog moet, wat weer betekent dat de landbouw waarschijnlijk zal verdwijnen.

Het is vooral een kostenprobleem. Niemand denkt erover om de laagst gelegen stadswijken te ontruimen. De landbouw heeft het echter moeilijk. Willen we het Groene Hart als agrarisch gebied overeind houden, dan zullen de bewoners van de steden daaraan mee moeten betalen.

Voorbeeld 2: Beken in de Gelderse Vallei

Een tweede voorbeeld leveren de beken in de Gelderse Vallei. De afbeelding laat zien, hoe de beken samen met de dekzandruggen de ruggengraat van het landschap in de Gelderse Vallei vormen. Ook de stad Amersfoort valt niet te begrijpen zonder dit patroon van waterlopen. Waar de beken bij elkaar komen vormen ze de bevaarbare rivier de Eem, precies bij de noord-oostelijke punt van de Utrechtse Heuvelrug, vanwaar de landwegen van dekzandrug naar dekzandrug naar de hogere gronden van de Veluwe liepen. Op de kruising van land- en waterwegen ontstond de stad.

Het landschap van de Gelderse Vallei heeft in de afgelopen decennia sterk aan herkenbaarheid ingeboet. De beken zijn gekanaliseerd en de beekdalen zijn zover ontwaterd dat de maïs nu tot aan de beek staat. Een periodiek hogere wa-

terstand zal hier tot gevolg hebben dat de akkerbouw weer wordt teruggedrongen naar de hogere gronden en dat de beekdalen weer extensiever worden gebruikt. De oplossing van een waterprobleem kan hier, mits goed uitgevoerd, leiden tot een herkenbaarder historisch landschap. Herstel van beken zal hier nog verder aan bijdragen. De laatste jaren worden steeds vaker beken die eerder zijn rechtgetrokken om het water zo snel mogelijk af te voeren, weer in bochten gelegd om het water langer vast te houden. Soms worden de bochten gegraven door dezelfde mensen die enige decennia geleden de beek hadden rechtgetrokken. Het leidt tot een aantal boeiende vragen, zoals: hoe moeten de beken worden aangelegd? Hoe zullen ze zich in de toekomst gaan gedragen? Hoe natuurlijk zijn beken? Welk referentiebeeld hanteren we als we streven naar een meer natuurlijk bekenpatroon? Bij dit soort ingrepen is enig historisch-geografisch onderzoek zeker aan te bevelen. Bij de grotere waterlopen is het bijvoorbeeld van belang om te kijken of het water van oorsprong natuurlijk of juist door mensen gegraven is. Een grotendeels natuurlijke beek heeft een relatie met de natuurlijke hoogteverschillen in het landschap. Bij zo'n beek horen natuurlijke oevers en een bochtige loop. Een gegraven kanaal is meestal recht, heeft steile oevers en heeft een veel zwakkere relatie met de geomorfologie. We moeten ons realiseren dat veel beken op de Nederlandse zandgronden gedeeltelijk antropogeen zijn. Bij de natuurlijke situatie in de Gelderse Vallei moeten we waarschijnlijk denken aan moerasbossen waar water langzaam doorheen sijpelde. De beken zijn hier voor een substantieel deel aangelegd door middeleeuwse bewoners van de streek die het gebied in gebruik wilden nemen voor landbouw en daarvoor de waterloopjes uitgroeven en met elkaar verbonden. Sindsdien is de loop van de meeste beken nauwelijks meer veranderd. Historisch onderzoek leidt hier tot conclusies die al te optimistische verwachtingen over actieve meandering door beken temperen.

Ook nadien hebben de beken nogal wat menselijke invloed ondergaan. Ze zijn opgestuwd om watermolens aan te drijven en misschien ook om hooilanden te bevoeien. Uit onderzoek in de Belgische Kempen kwam naar voren dat de ecologische rijkdom voor een deel samenhangt met vroegere bevoeiing. In dat gebied bleek dat simpelweg vernatten op den duur leidt tot verzuring van de grond. Kenmerkend voor de bevoeiingssystemen was juist dat de graslanden soms blank stonden, maar daartussen ook konden opdrogen. In de Gelderse Vallei is naar dit soort aspecten nog nauwelijks onderzoek gedaan.

De foto toont een vroeg voorbeeld van beekherstel in Midden-Limburg, waarin naar mijn mening wat te weinig naar de relatie met het landschap is gekeken. De beek op deze foto heet de Vloedgraaf wat duidt op een gegraven waterloop (net als in Utrecht de Heigraaf). Het is een middeleeuwse wetering die is aangelegd om het moerasgebied tussen twee beken te ontwateren.

Het landschap heeft hier al veel van zijn historische karakter verloren doordat de twee beken gekanaliseerd zijn. Nu bovendien de wetering is voorzien van meanders, is het landschap omgekeerd.

Voorbeeld 3: Waterlinies

Een derde voorbeeld bieden de oude militaire waterlinies, waarvan we in de provincie Utrecht nogal wat hectares hebben. Vanuit de cultuurhistorie wordt al decennia gezocht naar nieuwe gebruiksmogelijkheden voor die waterlinies. Lange tijd was de aandacht daarbij eenzijdig gericht op de forten, waarvoor nieuwe functies werden gezocht. De kern van het verdedigingsstelsel bestond echter uit de inundatiegebieden. Die vormen in feite zeer fijnmazige systemen van waterbeheer, bedoeld om grote gebieden zo'n 30 tot 40 centimeter onder water te zetten.

Het graven van meanders in de Vloedgraaf (Midden-Limburg) in 1993.

Als nieuwe functie voor die inundatiegebieden dachten we tien jaar geleden al snel aan natuurontwikkeling, waarbij grote delen van die inundatiegebieden plas-dras zouden kunnen worden gezet. Dat heeft echter twee nadelen: het leidt uiteindelijk tot een begroeiing van aaneengesloten moerasbos, in plaats van het open zichtveld. Bovendien was weliswaar de infrastructuur aanwezig om het gebied onder water te zetten, maar kenmerkend was juist dat die infrastructuur maar zelden werd benut. Het grootste deel van de geschiedenis heeft de waterlinie een slapend bestaan geleid en waren de inundatiegebieden als weiland in gebruik. Vanuit het historische functioneren ligt dan ook een gebruik als tijdelijke wateropvang (retentiebekkens) veel meer voor de hand dan een permanente staat van natte 'natuur'.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Grebbelinie krijgen de laatste jaren door hun combinatie van cultuurhistorische en ecologische waarden veel beleidsmatige aandacht. Voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie is intussen een groot aantal ideeën gepresenteerd. De planvorming voor de Grebbelinie is nog niet zo ver. Wel is duidelijk dat deze linie zo langzamerhand nog de enige mogelijkheid biedt om een doorgaande ecologische noord-zuidstructuur door de Gelderse Vallei te realiseren. Waarschijnlijk is de Grebbelinie, juist door de combinatie van natuur en cultuurhistorie, bovendien de enige structuur die sterk genoeg is om de groeiende stedelijke agglomeraties van vooral Veenendaal en Ede duurzaam te begrenzen.

Voorbeeld 4: Stads- en dorpskernen

In veel stads- en dorpskernen zijn in de loop van de 20e eeuw waterlopen overkluisd of gedempt. In de periode waarin die maatregelen plaatsvonden, was dat begrijpelijk. Veel wateren werden als open riool gebruikt, waardoor ze de nodige stankoverlast en andere milieuproblemen gaven. Bovendien hadden veel gemeenten in de jaren 50 en 60 nog de illusie dat ze de

groeïende aantallen auto's konden herbergen door grachten te vervangen door wegen en parkeerplaatsen.

Intussen is het tij op alle fronten gekeerd. Geen enkele stads- of dorpskern is zonder totale afbraak aan te passen aan de aantallen auto's waar we nu over beschikken. Het leidde tot een radicaal andere weg, waarin de kernen juist zijn omgezet in voetgangersgebieden en de auto's in parkeergarages bij de invalswegen worden opgestapeld. Tegelijk zijn ook de nadelen van open water in de kern verdwenen. Riolering en afvalwaterzuivering hebben ervoor gezorgd dat open water niet langer stinkt. De overgebleven grachten en rivieren in stedelijke gebieden worden nu juist als een kwaliteit gezien.

Allerwegen leidt dit tot plannen om ooit verdwenen waterlopen weer terug te brengen. Utrecht heeft intussen een deel van de singel hersteld en werkt aan herstel van de rest. Apeldoorn is bezig met plannen om het hele stelsel van gegraven molenbeken in de stad weer zichtbaar te maken. In Woerden kan de Oude Rijn weer het hart van de stad worden. Het aantal voorbeelden kan nog met vele worden aangevuld.

Conclusie: Inzicht in processen

In al deze gevallen levert cultuurhistorisch onderzoek niet alleen een hoeveelheid historische objecten die voor behoud en herstel in aanmerking komen. Dit type onderzoek kan ook inzichten bieden die voor het waterbeheer van belang kunnen zijn.

Historisch landschapsonderzoek biedt zowel inzicht in de specifieke omstandigheden van een plek als in de ontwikkelingen op lange termijn. Dit biedt de mogelijkheid om boven het niveau van standaardoplossingen uit te groeien. Door te zoeken naar de manier waarop het landschap, en in het bijzonder het watersysteem, op een bepaalde plaats functioneerde, kan gericht worden gezocht naar een lokale oplossing. Wie overal hetzelfde doet, draagt bij aan de uniformiteit van het landschap, wie vanuit lokale situaties werkt, versterkt de variatie.

Met de bovenstaande voorbeelden willen we laten zien dat natuur en landschap in Nederland veel te winnen hebben bij een nauwe samenwerking tussen waterbeheer, cultuurhistorie en ruimtelijke ordening. De HGVU wil daaraan een steentje bijdragen door de CD-ROM 'Kansen voor water en cultuurhistorie'.

DE CD-ROM 'KANSEN VOOR WATER EN CULTUURHISTORIE'

De CD-ROM bevat een buitengewoon grote hoeveelheid gegevens over de provincie Utrecht, ondergebracht in zeventien lagen, die weer zijn te groeperen in drie thema's: cultuurhistorie, water(beheer) en dynamiek. De CD-ROM is opgebouwd rond deze drie thema's.

Op de eerste plaats staat uiteraard de cultuurhistorie, met de nadruk op de watergerelateerde cultuurhistorie. Veel gegevens over waterlopen en watervlakten zijn in deze laag opgenomen. Centraal staat hier een kaart met de belangrijkste landschappen in de provincie.

Onder het kopje 'plangebieden wateropgave' hebben we vooral zaken als stroomgebiedsvisies en andere plannen van waterschappen opgenomen. De derde kop, 'dynamiek', bevat zaken als bodemgebruik in 1900 en recent, maar ook de toekomstige plannen zoals die onder meer gepresenteerd zijn op de Nieuwe Kaart van Nederland. Verder bevat de CD-ROM nog algemene gege-

vens, zoals gemeentegrenzen en infrastructuur. De gebruiker kan op de CD-ROM inzoomen op een gebied en kan zien welke cultuurhistorische structuren en waarden er voorkomen. Nu staan veel gegevens ook op de Cultuurhistorische Waardenkaart die de Provincie Utrecht op CD-ROM heeft uitgebracht en op het prachtige overzichtsboek dat de provincie onlangs uitgebracht (Blijdenstijn, 2005). Onze CD-ROM biedt echter daarnaast de mogelijkheid om gegevens te combineren met andere gegevens, zoals met een landschappenkaart of een overzicht van plannen.

Een eenvoudige matrix met in de ene richting de cultuurhistorische waarde en in de andere de druk van bijvoorbeeld verstedelijking, maakt al duidelijk hoezeer een combinatie van de twee inzicht geeft in de mogelijke toekomst. Een hoge verstedelijkingsdruk leidt meestal tot vernieuwing, levert daarom een gevaar voor de cultuurhistorische waarden, maar levert tegelijk financiële mogelijkheden om objecten in te passen en te restaureren. Een lage druk biedt juist mogelijkheden voor landschapsbehoud en landschapsbouw.

De CD-ROM bevat een aantal lagen, die naar behoefte kunnen worden gecombineerd. De ba-

Cultuurhistorische waarde en landschappelijke dynamiek.

	Hoge cultuurhistorische waarde	Lage cultuurhistorische waarde
Hoge dynamiek	Behoud van samenhangend historisch cultuurlandschap moeilijk; wel mogelijkheden voor behoud van losse elementen. Vaak geld beschikbaar voor opgraving of restauratie	Actief ontwikkelen van nieuwe kwaliteit.
Lage dynamiek	Behoud van samenhangend historisch cultuurlandschap mogelijk.	Geen grote problemen; wel streven naar ontwikkelen van nieuwe kwaliteit.

Recente luchtfoto van de polder Groot-Mijdrecht. In de pas geploegde percelen zijn de sporen van oude krekken te zien. Op de achtergrond van de foto liggen de laatst gegraven veenplassen in dit gebied, de Vinkeveense Plassen en de Botshol, die niet zijn drooggemaakt. Foto: Provincie Utrecht.

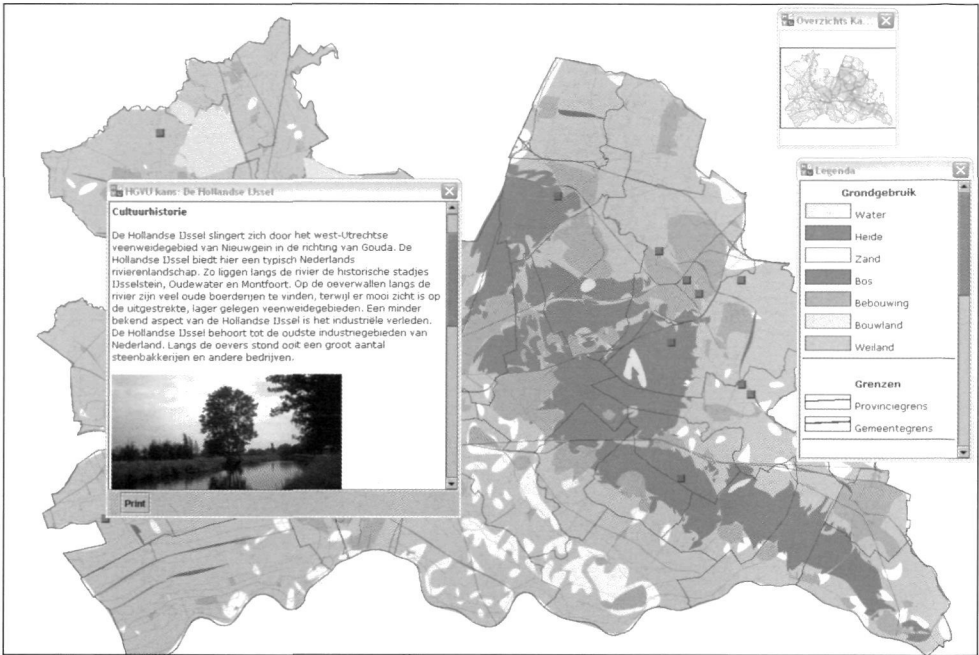
sis vormt een indeling in landschapstypen, wat kenmerkend is voor een historisch-geografische benadering. Nu heeft ieder landschapstype een eigen vorm van waterbeheer en een eigen waterproblematiek. De landschapstypenbenadering is daarom bij uitstek geschikt om cultuurhistorie en water te combineren.

Om dit te verduidelijken hebben we een aantal voorbeelden alvast uitgewerkt. Op de basiskaart op de CD-ROM staan ze als rode punten aangegeven. De naam van het voorbeeldgebied verschijnt als de cursor over de punt gaat en door vervolgens aan te klikken krijgen we informatie over het betreffende voorbeeldgebied.

Ik wil een en ander illustreren aan de hand van een van die voorbeelden, namelijk het gebied Groot-Mijdrecht. We beginnen met de basiskaart met gemeente- en provinciegrenzen. Vervolgens voegen we de landschapstypen toe. Het gebied ligt op de grens van drie verschillende

landschapstypen: veenweidegebieden, droogmakerijen en turfwinningplassen.

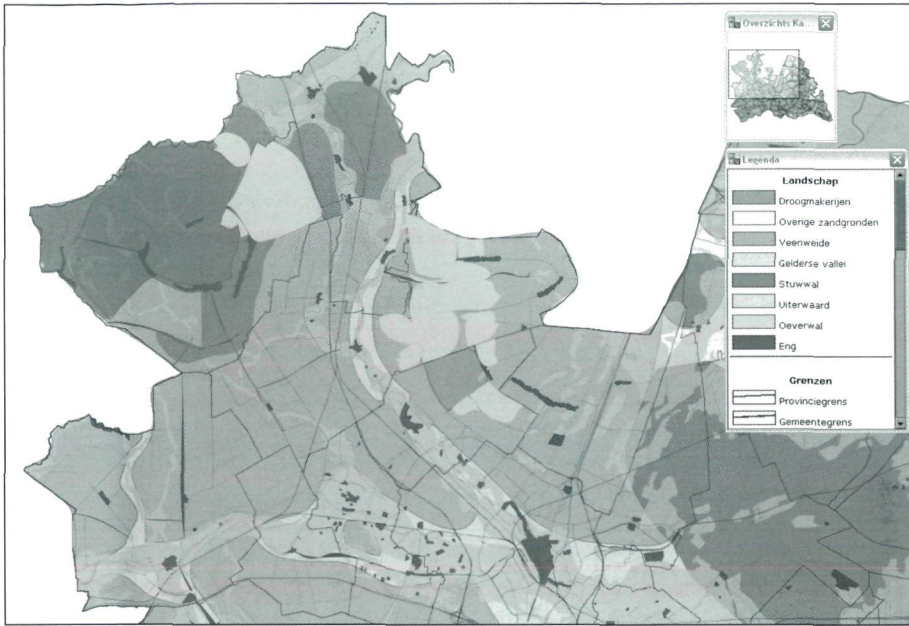
Naast de cultuurhistorische gegevens staan er plannen op. Door andere gegevens toe te voegen, kunnen we dit beeld uitwerken. Weteringen geven bijvoorbeeld een idee van de structuur van het afwateringspatroon. We herkennen het rechthoekige patroon van de droogmakerij. Verder is hier een archeologische laag toegevoegd, en wel de Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (de IKAW), die, net als de kaart met archeologische monumenten, voor de hele provincie is opgenomen. De IKAW is vereenvoudigd door de zeer hoge en de hoge verwachtingswaarden samen te voegen. Het beeld is verrassend. Onder de rechthoekige structuur van de polder blijkt een heel ander patroon te liggen, van bewoningssporen op kreekkruggen uit de periode vóór de start van de veengroei. Na de turfwinning en droogmaking

Boven: Groot Mijdrecht: Basiskaart met grondgebruik en landschapstypen.

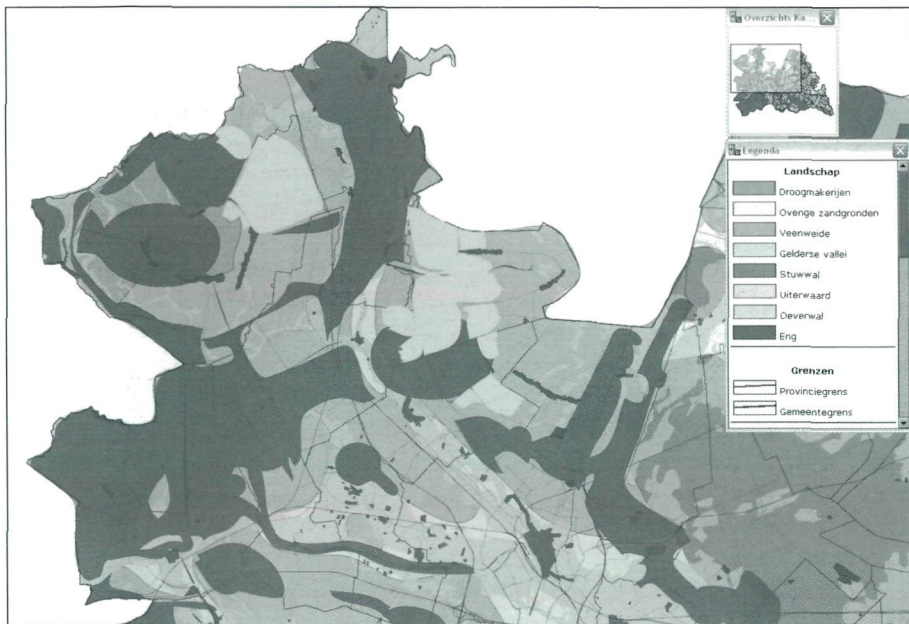
Onder: Groot-Mijdecht: Landschapstypen.

Boven: Groot-Mijdrecht: Landschapstypen + nederzettingen + grenzen + archeologie + weteringen + infrastructuur (de afbeelding toont slechts een deel van de legenda).

Onder: Groot-Mijdrecht: Basiskaart en plangebieden waterschappen (de afbeelding toont slechts een deel van de legenda).

zijn deze sporen weer aan de oppervlakte gekomen. We voegen nog een laag toe: de Stelling van Amsterdam. Ook dit is weer een structuur die een eigen verbreidingsgebied heeft. De verschillende lagen over elkaar leveren een interessant beeld op. Wat op het eerste gezicht een eenvoudig gestructureerd landschap lijkt, blijkt bij nadere beschouwing uiterst complex en geïsoleerd.

Vervolgens kunnen we deze cultuurhistorische gegevens confronteren met de plannen, die in dit gebied bestaan uit landbouw en natuurontwikkeling, die beide gecombineerd worden met zoekgebieden voor retentie. De laatste kaart toont de belangrijkste plannen van de waterschappen geprojecteerd op de basiskaart.

CONCLUSIE

Al met al is duidelijk dat de combinatie van cultuurhistorie en waterbeheer grote kansen biedt. Niet alleen is een substantieel deel van het Nederlandse landschappelijke erfgoed gerelateerd aan water, ook kan historisch en historisch-geografisch onderzoek wijzen op lange-termijn ontwikkelingen en op vroegere discussies en oplossingen en daarmee ideeën aandragen voor de toekomst. Deze publicatie met de bijgevoegde CD-ROM geeft een aanzet vanuit de cultuurhistorische sector. We hopen dat anderen, en in het bijzonder de waterschappen, de handschoen oppakken.

Opportunities for Water and Cultural Heritage

On the occasion of the twentieth anniversary, the Utrecht Historical Geographical Society presented a CD-ROM on the theme 'Water and heritage'. The CD-ROM is published in a period of growing interest in water management. The problems of rising seawater and river water levels are of particular importance in a country in which the main

cities are situated and a substantial part of the population live in low-lying areas. The future water management will request vision, creativity and money. Historians and heritage specialists hardly take part in discussions on these subjects. Nevertheless, they could play a larger role, not only by participating in discussions on the future management of large parts of the Dutch landscape heritage, but also by pointing out long-term processes and past solutions.

NOOT

- 1 De kaart is samengesteld door de volgende HGvU-leden: Thomas van den Berg en Michiel Purmer (eindredactie), Lucia Albers, Afke Blauw, Jeroen Bootsma, Marijke en Peter Donkersloot, Adriaan Haartsen, Elger Heere, Saskia Kemperman, Marinus Kooiman, William van Lint, Hans Renes, Thor Smits & Martijn Storms. De CD-ROM is samengesteld door Daniël van der Wallen en Jeroen de Hertog van de firma Dantec.

LITERATUUR

- BAAS, H.G., S. BARENDIS, M.J. DE HARDE, H. RENES, T. STOL, J.C. VAN TRIEST & R.J. DE VRIES (RED.) (1998). Nederlandse landschappen van wereldformaat. Themanummer Historisch-Geografisch Tijdschrift (16, nr 3).
- BLIJDENSTIJN, R. (2005). Tastbare tijd; cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht. Provincie Utrecht, Utrecht.
- KAPPELLE, M., D. VAN MARREWIJK, L. VAN DE GOOR, J. STÖVER & O. LAGENDIJK (RED.) (2004). Blauwe tradities; inspiratieboek water en cultuurhistorie. Projectbureau Belvedere, Utrecht.
- KAPPERS, F.I. (2002). Overlaten: (g)een oplossing van de problemen bij te veel water? De maatschappelijke gevolgen van de overlaten in het rivierengebied in de 18e en 19e eeuw. Historisch-Geografisch Tijdschrift 20, pp. 53-59.